

דף שבועי

בס"ד

פרשות מטות מסעי, תשפ"ג, מספר 1528

שירת הגיאוגרפיה המקראית

יואל בן-נון

ג. לא נזכרו כלל "נחל זרד" ו"הנחלים ארנון" המופיעים עם שירת הבאר "בספר מלחמת ה'" (כא:יב-יד).

תיאוריות שונות ומשונות צמחו משאלות אלה, אבל התשובות לדעתי פשוטות:

א. אי אפשר לתאר בכמה מילים את מעמד הר סיני, מבלי לגמד את משמעותו. הברית בסיני היא עיקר התורה, ובשום אופן לא אחד האירועים באחת התחנות. מאותה סיבה לא נזכר בתורה התאריך המדויק של מעמד הר סיני.

ב. "קדש ברנע" מייצג שבר וכישלון בדרך, ואילו ספר "מסעי" מתאר את המסע שהצליח למרות המשבר והכישלון.

ג. "בספר מלחמת ה'" מתואר מסע צבאי, שהוביל לניצחון ולשירה; בספר "מסעי" מתואר המסע האזרחי, בלי מלחמות בכלל; "נחל זרד" וב"נחל ארנון" עבר צבא ישראל בלבד, והדבר רמוז בשינוי הנוסח הקבוע של ספר "מסעי" ("ויסעו... ויחננו"):

מִשֶׁם נָסְעוּ, וַיִּחְנוּ בְּנַחַל זָרְדַּי. מִשֶׁם נָסְעוּ וַיִּחְנוּ מַעְבַּר אֲרָנוֹן... עַל כֵּן יֹאמַר בְּסֵפֶר מִלְחַמַּת ה' אֶת זֶה וְהַבְּסוֹפָה וְאֶת הַנְּחָלִים אֲרָנוֹן (כא:יב-יד).

ב. גבולות הארץ

גם "ארץ כנען לגְבֻלְתֶּיהָ" צופנת בתוכה חידות קשות לזיהוי, חלקן, במיוחד בגבול הצפוני. לעומת זאת, ל"גבול נגב" (שם לד:ג-ה) דווקא קיים זיהוי ברור וטוב.

את "מעלה עֲקֻרְבַיִם" זיהו רוב החוקרים בקימוט הכביר של המכתש הקטן. ואכן, מן הכביש היורד מערד לצומת הערבה, ומשם לערבה, רואים בבירור את "ההר החֶלֶק העֶלְהָ שְׁעִיר", החֶלֶק והמְחולֵק (יה' יא:יז, ושם בתרגום: "טורא פְּלִיגָא"), כגבול הטבעי הדרום-מזרחי של הנגב והרי יהודה. זהו מראה מופלא!

א. הסיפורים שמאחורי השירה

ספר "מסעי בני ישראל" הוא שירה¹, וככל שירה הוא נכתב במיוחד:

וַיִּכְתֹּב מֹשֶׁה אֶת מוֹצְאֵיהֶם לְמַסְעֵיהֶם עַל פִּי ה', וְאֵלֶּה מַסְעֵיהֶם לְמוֹצְאֵיהֶם (במ' לג:ב).

השירה הזאת, ארבעים ושניים מסעות, מלאה בשמות מקומות במדבר, שרובם אינם ידועים. מאחוריהם מסתתרים סיפורים שלמים שלא סופרו על דור המדבר.

יש סיפורים שנזכרו בקיצור. כך, יציאת מצרים מוזכרת בפסוק אחד, "מִמְחֶרֶת הַפֶּסַח... בְּיַד רְמֵה" (במ' לג:ג). גם המעבר בתוך הים אל המדבר (בלי חיל פרעה ומלחמת ה' בו, ובלי שירת הים), המעיינות באילים, וחוסר מים ברפידים (בלי מלחמת עמלק, שנכתבה בספר מיוחד) מוזכרים בקצרה. מות אהרון בהר ההר מופיע בפירוט, כולל תאריך מלא. ולבסוף, הכנעני מלך ערד (בלי מלחמת חרמה) מוזכר לקראת המסע לעבר הירדן.

אבל יש שלוש תמיהות גדולות:

א. אין שום רמיזה למעמד הר סיני; "מדבר סיני" הוא רק תחנה "רגילה" בספר המסעות!

ב. אין שום רמז לפרשת התיירים-המרגלים, למשבר ולגזרת ארבעים השנה; "קִדְשׁ בְּרִנְעַי" ב"מדבר פארץ" כלל אינה נזכרת אפילו כתחנה.

* הרב ד"ר יואל בן-נון הוא חוקר ומפרש תנ"ך. המאמר ערוך מתוך ספרו החדש בסדרת מקראות, בינה בתורה על ספרי ויקרא-במדבר.

1 רבים מקוראי התורה אכן שרים את המסעות במנגינת שירה, בזוגות או בשלשות, לפי המסורת שבידם.

נקודה נוספת היא ש"גבול ים" איננו קו החוף, ומסתבר שיש בתורה מים טריטוריאליים – "הים הגדול וגבול" (במ' לד:ו).

ג. עבר הירדן המזרחי – חלק מהארץ?

האם הירדן הוא הגבול המזרחי של הארץ? מה מעמדן של נחלות ראובן וגד? מהו גבולנו המזרחי? האם 'שתי גדות לירדן', או רק אחת?

לשאלה הזאת יש שתי תשובות בתורה⁴ (ועד היום):

מצד אחד, "אַרְץ כְּנָעַן לְגַבְלֹתֶיהָ" (במ' לד:ב); ארץ כנען שוכנת בין הים והירדן, ודרכי הסחר הגדולות של עמק החוף ושל עמק הירדן קבעו את אופייה הגיאוגרפי-היסטורי:

והתְּאוּיָתָם לְכֶם לְגַבּוֹל קִדְמָה... וַיֵּרֶד הַגְּבוּל וּמָחָה עַל כְּתָף יָם כְּנָרַת קִדְמָה.

וַיֵּרֶד הַגְּבוּל הַיֵּרְדָּנָה וְהָיוּ תּוֹצְאֹתָיו יָם הַמֶּלַח זֹאת תִּהְיֶה לְכֶם הָאָרֶץ לְגַבְלֹתֶיהָ סָבִיב (במ' לד:י-יב).

כך מפורש גם בפרשת ערי המקלט וערי הלויים:

"דַּבֵּר אֶל בְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְאָמַרְתָּ אֲלֵהֶם: כִּי אַתֶּם עֹבְרִים אֶת הַיֵּרְדָּן אֶרְצָה כְּנָעַן, וְהִקְרִיתֶם לְכֶם עָרִים עָרֵי מְקַלְט תִּהְיֶינָה לְכֶם, וְנָס שָׁמָּה רֹצֵחַ מִכָּה וּנְפֹשׁ בְּשָׁגָה.

וְהָעָרִים אֲשֶׁר תִּתְּנוּ, שֵׁשׁ עָרֵי מְקַלְט תִּהְיֶינָה לְכֶם; אֵת שְׁלֹשׁ הָעָרִים תִּתְּנוּ מֵעֵבֶר לַיֵּרְדָּן, וְאֵת שְׁלֹשׁ הָעָרִים תִּתְּנוּ בְּאֶרֶץ כְּנָעַן עָרֵי מְקַלְט תִּהְיֶינָה (במ' לה:י-יד).

"ארץ כנען" היא הארץ שכבר הועמדה במוקד של ברית המילה בפרשיות אברהם (בר' יז:ח)⁵.

לעומת זה ניצבת "הארץ" של ברית בין הבתרים (בר' טו:יח-כא). ארץ זו כוללת בפירוש גם את עבר הירדן מזרחה – בין הים והמדבר: "מְנַהֵר מְצָרִים עַד הַנָּהָר הַגָּדֹל נְהַר פְּרָת" (שם:יח), ועשרה עמים היו יושבים במרחבי "הארץ".

בצו ה', משה לא עבר את הירדן, ולא נכנס ל"ארץ כנען", ארץ האבות, אבל הוא בהחלט נכנס ל"ארץ" ברגע שעבר את נחל ארנון, הוביל את מסע המלחמה נגד "סיחון מֶלֶךְ הָאֲמֹרִי... וְאֵת עוֹג מֶלֶךְ הַבְּשָׁן" (דב' א:ד; ג:ח-יז), והוריש לבני ישראל את "עבר הירדן מזרחה", "מְעֲרֵעַר אֲשֶׁר עַל שְׂפַת נַחַל אַרְנָן וְעַד הַר... חֲרָמוֹן" (דב' ד:מו-מט).

מכאן התבקש הזיהוי של 'נחל צין'. ואכן, "מדבר צן" שבתורה הוא הר הנגב (=רמת עבדת) שמדרום לבקעת באר שבע.

מזיהוי זה של "גבול נגב" עולה המסקנה, שגבול "ארץ כנען" עובר על השפה הצפונית של מכתש רמון לכל אורכו, עד המורדות למרחבי סיני (=פארן) במערב. ואכן, שם נמצא עין אל-קדיס, השומר את השם "קִדְשׁ" בקצה הר הנגב ("מדבר צין").

כל מי שעומד וצופה מצפון על מכתש רמון, רואה בעיניו גבול טבעי מופלא – בין הסלעים של 'חבורת יהודה', לבין אבן החול ושרידי הגעש שבתוך המכתש. אי אפשר שלא לברך "ברוך ה'... עושה מעשה בראשית!"

בספר יהושע מופיע התוואי גם כגבול הנחלה הדרומי של שבט יהודה:

וְיִהְיֶה הַגּוֹרֵל לְמִטָּה בְּנֵי יְהוּדָה לְמִשְׁפַּחְתָּם... וְיִהְיֶה לָהֶם גְּבוּל נֹגֵב מִקְצֵה יָם הַמֶּלַח מִן הַלְשָׁן הַפְּנֵה נֹגֵבָה.

וַיֵּצֵא אֶל מִנְּגֵב לְמַעְלָה עֲקָרִים וְעֵבֶר צִנָּה,

וְעָלָה מִנְּגֵב לְקִדְשׁ בְּרִנֵּעַ וְעֵבֶר חֲצֵרוֹן, וְעָלָה אֲדָרָה וְנָסַב הַקְּרָקָעָה.

וְעֵבֶר עֲצֵמוֹנָה וַיֵּצֵא נַחַל מְצָרִים, וְהָיוּ תִצְאוֹת הַגְּבוּל יָמָּה, זֶה יִהְיֶה לְכֶם גְּבוּל נֹגֵב (יה' טו:א-ד).

כאן הוא נפגש עם גילוי ארכיאולוגי מיוחד במינו. בתקופת השיא של דוד ושלמה (לדעת רוב החוקרים), הוקמו עשרות יישובים ישראלים קטנים בהר הנגב, עם מצודות משמר והגנה, בדיוק עד מכתש רמון!² זו הוכחה מצוינת לזיהוי המקובל של "מְדַבֵּר צָן" הוא קִדְשׁ" (במ' לג:לו) ו"מעלה עֲקָרִים" בהר הנגב, מהמכתש הקטן עד מכתש רמון. גם המצודות הישראליות באזור 'קדיס' (= "קִדְשׁ") ו'קוֹדִירָת' (= "קדש ברנע") בסיני מתאימות בדיוק לסיבוב הגבול "מִנְּגֵב לְקִדְשׁ בְּרִנֵּעַ" (במ' לד:ד), ובפנייה לצפון מערב לעבר ואדי אל-עריש, שכבר רב סעדיה גאון זיהה בו את "נחל מצרים".³

כדאי לציין פה עוד שני גילויים מעניינים. ראשית, הכינרת כולה והיישובים בדרומה, כלולים בתוך "ארץ כנען" שממערב לירדן; הגבול יורד מ"כתף ים כְּנָרַת קִדְמָה" אל הירדן (במ' לד:יא-יב), כלומר מדרום רמת הגולן לַנְּהָרִים.

4 ראו מאמרי "הארץ וארץ כנען בתורה", באתר שלי.
5 ראו בינה בתורה בראשית, שיעור 4 – "ברית בין הבתרים וברית המילה".

2 רודולף כהן, "המצודות הישראליות בהר הנגב", קתדרה 11 (1979), עמ' 37-45.
3 בתרגומו לפרק לד:ה. ראו במהדורת "תורת חיים".

נועדה לענות על חרדת משה מפני משבר נוסף עם שבטים שאינם רוצים לקחת חלק במלחמה על "ארץ כנען". אבל ברקע נותרה השאלה מה יקרה אם שבטים שלמים (לא כחצי המנשה) יתנחלו מעבר לירדן מזרחה; האם הם לא יורחקו בעתיד מרוב שבטי ישראל, וייחשבו כמו עמי עמון ומואב, ומדין; כשבטים שפרשו, היושבים על אדמה "טמאה"? החשש הזה עתיד להיזכר בפירוש בוויכוח בין השבטים בספר יהושע (כב:ט, כה-כח).

משה שמע במילים "אל תעברנו את הירדן" טון של התחמקות מהמערכה הקשה ביותר, ומרד נוסף נגד ההנהגה החותרת אל ארץ האבות. התפרצותו של משה ודבריו הארוכים משקפים את המתח העצום לקראת השלב האחרון והקשה במסע. אבל משה לא ויתר על הרעיון החלוצי, כ'גשר' בין שני עברי הירדן, אלא ניסח אותו מחדש בהזכירו את שם ה' ארבע פעמים – 'גשר של קדושה' (במ' לב:כ-כג):

...אם תחלצו לפני ה' למלחמה, ועבר לקם כל חלוי את הירדן לפני ה'...

ונכבשה הארץ לפני ה' ואחר תשובו, והייתם נקיים מ-ה' ומישראל

והייתה הארץ הזאת לכם לאחזה לפני ה'.

כלומר, עבר הירדן כאחזה מקודשת ושאלת הגבול המזרחי תלויים לא רק בהתנדבות החלוצית, אלא בקדושת הארץ שתחול עליה. משה אומר לבני גד ובני ראובן: אם תשתתפו עם כלל שבטי ישראל בקדושת "ארץ כנען", תתקדש לכם גם נחלתכם המזרחית, "לפני ה'"; ואם לא – הירדן יישאר גבול מזרחי לארץ האבות המקודשת. בלשון משה בפרשת דברים (ג:יח-כ):

ה' א-להיכם נתן לכם את הארץ הזאת לרשתה.

חלוצים תעברו לפני אחיכם בני ישראל כל בני חיל, ...עד אשר יניח ה' לאחייכם ככם, וינשו גם הם את הארץ אשר ה' א-להיכם נתן להם בעבר הירדן (=המערבי).

הדף השבועי מופץ בסיוע קרן הנשיא לתורה ולמדע, ומופיע גם באתר המידע של אוניברסיטת בר-אילן בכתובת:
<http://www1.biu.ac.il/parasha2>
 כתובת דוא"ל של הדף: dafshv@mail.biu.ac.il
 ניתן לפנות לכתובת זו ולקבל את הדף מדי שבוע בדוא"ל.

הדף השבועי - אוניברסיטת בר אילן
 יש לשמור על קדושת העלון

עורך: ד"ר צבי שמעון
עורכת לשון: רחל הכהן שיי

יש כאן עובדה שמפתיעה רבים: בכל דברי משה שבספר דברים, לא נזכרה כלל 'ארץ כנען', אלא רק "הארץ הזאת" אשר "ה'... נתן לכם", מול "הארץ אשר ה'... נתן... בעבר הירדן" (המערבי; דב' ג:יח-כ); ו"כי יביאך ה'... אל הארץ" (דב' ז:א); וכן "כי אתם עברים את הירדן לבא לרשת את הארץ אשר ה'... נתן לכם" (דב' יא:לא); ו"ועברתם את הירדן וישבתם בארץ אשר ה'... מנחיל אתכם" (דב' יב:י).

האיסור על משה לבוא אל "ארץ כנען" אשר אני נתן לבני ישראל" (דב' לב:מח-נב) נזכר רק פעם אחת בספר דברים, לא מפי משה אלא כדבר ה' (ובלשון ספר במדבר). בלשונו של משה היה רק איסור לעבור את הירדן, ומשה אף תיאר איך התחנן אל ה', ואיך הורה לו ה' לעלות "ראש הפסגה" ולשאת עיניו "ימה וצפנה ותימנה ומזרחה וראה בעיניך כי לא תעבר את הירדן הזה!" (דב' ג:כז).

המראה גם "מזרחה" כולל את נחלת ראובן בתוך "הארץ" שניתנה לנחלה לשבטי ישראל.

ספר דברים לא נאמר לקראת הכניסה לארץ (מקובל), כי עבר הירדן בספר דברים הוא חלק מן "הארץ", אלא הוא ספר הברית של התורה בארץ!

אנו מוצאים שתי הוכחות ברורות לפער הזה שבין שתי מערכות הגבול, ובין ספר במדבר לבין ספר דברים; בפרשת חקת ובפרשת מטות, לעומת פרשת דברים:

1. בניגוד ברור לפרשת דברים, בספר במדבר לא הוזהרו בני ישראל שלא לכבוש מארצות אדום, מואב ועמון 'אף שעל' (=עד מדרד כף רגל"; דב' ב:ה; ט:ט), ושלא לפגוע בהם. הדבר ברור, שכן הכניסה ל"ארץ כנען" צפויה רק במעבר הירדן, ועבר הירדן המזרחי 'בחוף'!

רק בספר דברים, שבו הגבולות כוללים את כל "הארץ" עד המדבר, יש צורך להזהיר את משה ובני ישראל, שלא להתגרות מלחמה בבני עשו ובבני לוט, כי זכויותיהם בארצותיהם כלולות בהבטחות ה' לאברהם. בספר במדבר זה כלל לא עלה על הדעת.

2. עצם הבקשה של בני ראובן וגד לקבל את נחלתם ממזרח לירדן, עוררה תגובה נזעמת מאוד מפי משה. שכן, בקשתם "אל תעברנו את הירדן" (במ' לב:ה) התפרשה כהפניית עורף למלחמה על ארץ האבות המקודשת, "ארץ כנען", שממערב לירדן. בפרשת דברים לא נזכרה כלל בעיה כזאת!

האם יש בתורה 'גשר' בין שתי התפיסות ושתי מערכות הגבול, כלומר בין שני עברי הירדן? ה'גשר' הוצב ברעיון החלוצי של בני גד ובני ראובן. הצעתם לעבור 'חלוצים' "לפני בני ישראל" (במ' לב:טז-יט)